

УДК 130.1: 118

**І.П. Білецький – канд. філос. наук, доцент
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,**

**Н.О. Коннова – викладач
Харківський національний університет економіки
імені С. Кузнеця**

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ДІАЛЕКТИЧНОГО ТА ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДІВ У ПРИРОДНИЧИХ І СОЦІО-ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Дана стаття присвячена аналізу перспектив діалектичного та трансдисциплінарного підходів у сучасному природничому та соціо-гуманітарному дискурсах, або, якщо конкретніше, то центральною проблемою статті буде питання про те, чи можна вважати трансдисциплінарний підхід сучасною і логічно уточненою версією т.зв. діалектичного підходу, широко застосовуваному у філософії т.зв. діалектичного матеріалізму. В статті пропонується проаналізувати різноманітні підходи до того, що таке діалектика, співвіднести їх з ключовими принципами трансдисциплінарної філософії (в тих формах, у яких вони сформульовані на сьогодні), а також прослідкувати те, як вони працюють у відповідних наукових теоріях.

Ключові слова: діалектика, діалектична логіка, трансдисциплінарний підхід, корпускулярно-хвильовий дуалізм, триада.

Дана стаття присвячена аналізу перспектив діалектичного та трансдисциплінарного підходів у сучасному природничому та соціо-гуманітарному дискурсах, або, якщо конкретніше, то центральною проблемою статті буде питання про те, чи можна вважати трансдисциплінарний підхід сучасною і логічно уточненою версією т.зв. діалектичного підходу, широко застосовуваному у філософії т.зв. діалектичного матеріалізму. В статті пропонується проаналізувати різноманітні підходи до того, що таке діалектика, співвіднести їх з ключовими принципами трансдисциплінарної філософії (в тих формах, у яких вони сформульовані на сьогодні), а також прослідкувати те, як вони працюють у відповідних наукових теоріях.

Отже, що таке діалектика? В різні часи під цим терміном розумілися різні речі. Приміром Альбін у своєму «Підручнику платонівської філософії» визначає діалектику як науку, яка займається пошуком «сутності усілякої речі», а також розглядом її властивостей. «...Частини діалектики суть розділення, визначення, аналіз, а також індукція і силогізм» [1, с. 441]. Тобто тут ми фактично бачимо розуміння діалектики як звичайної логіки, логіки в сучасному розумінні цього слова. Логіки, єдина відмінність якої від аналітики Аристотеля, з іменем якого ми сьогодні пов'язуємо виникнення логіки як науки, це включення до свого складу індукції, якої Аристотель волів не визнавати. В подальшому, в середньовічній філософії й далі аж до Нового часу, розуміння діалектики варіюється від діалектики як науки про мислення (тобто звичайної логіки) і до синоніма назви для загальної філософії як такої. Повне й остаточне рознесення логіки та діалектики слід пов'язувати з Гегелем, який розглядав діалектику як загальну логіку розвитку природи, мислення, суспільства, окремим випадком якої виступає проста формальна логіка Аристотеля. В одній нашій статті було продемонстровано, що в діалектиці як такій можна виділити три основні аспекти: сократівський (діалектика як метод міркування або навчання шляхом ведення усної бесіди), платонівський (діалектика як підхід, що розглядає протилежності не як виключаючі, а як допов-

Розділ третій. Філософські проблеми науки і освіти

нюючі одна одну), гегелівський або гегелівсько-марксистський¹ (діалектика як підхід, в основі якого лежить принцип розвитку).

В ХХ столітті діалектичні підходи активно розвивалися й використовувалися насамперед у марксистській філософії. Тут можна згадати і Франкфуртську школу, і Сартра, і Фрома, і, звичайно, радянську марксистську традицію. Західна марксистська філософія займалася передусім соціально-політичними та історичними питаннями, тому діалектичний підхід набуває поширення саме у відповідних гуманітарних дисциплінах.

Радянська марксистська філософія досить скоро перетворюється у звичайнісіньку схоластику, в рамках якої діалектичні закони (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, подвійного заперечення) перетворюються у принципи загальної метафізики, обов'язкові до виконання. Значною мірою це відноситься і до марксистської філософії інших соціалістичних країн². Живий характер діалектики мав змогу проявлятися в працях або філософів-емігрантів, або в уже пострадянських інтерпретаціях. Як приклад можна взяти ідеї сучасного німецького філософа, колишнього емігранта з СРСР, Бориса Гройса, викладені у його книзі «Комуністичний постскрипtum».

Б. Гройс вважає комунізм (як такий, у широкому розумінні) проектом, мета якого підкорити економіку політиці. Справа в тому, що медіумом економіки є гроші (відповідно цифри), медіумом же політики є мова (слова, ідеї, ідеологія). Комуністична ж ідеологія є переводом суспільства з медіуму грошей на медіум мови. Свого роду поворот до мови. 9-10 В умовах капіталізму, де медіумом є цифри, а не слова, людина є німою. Економіка є чимось об'єктивним, проти неї не заперечиш, не покритикуєш (у смислі філософської критики). Власне вся критика в таких умовах врешті решт сама стає товаром і вимірюється в грошах. Імовірно, саме з цієї причини, зазначає Гройс, так багато інтелектуалів критичного спрямування налаштовані на марксизм, адже при комунізмі панує мова у формі ідеології, й уся економіка підпорядкована їй. З цієї ж причини, вважає Гройс, говорити про те, що комунізм загинув унаслідок поразки у конкурентній боротьбі з капіталізмом, чи, що комуністична економіка була менш ефективною порівняно з капіталістичною, є неправильним з філософської точки зору. За умов комунізму ринку як такого просто не існує, а дискурс комунізму і дискурс капіталізму просто ніде не перетинаються [4, с. 8-10].

За Платоном філософ є той, хто мислить суспільство в його тотальності, а софіст через окремі партикулярні інтереси. Софістична мова може видаватися когерентною лише внаслідок своєї однобічності. Філософ же намагається викривати цю однобічність.

Софіст компенсує свою однобічність зовнішньою логічністю та красивістю мови. Народ, однак, ставиться до цього з підозрою (що його обдурюють). І тут з'являється філософ зі своєю критичністю щодо софістичного дискурсу. Власне в цьому за Гройсом і криється секрет популярності марксизму. Буржуазний економічний дискурс виконує роль софістичного, а марксизм філософського [4, с. 16-26]. Радянський Союз на думку Гройса був свого роду державою, в якому вся влада належить філософам. Вся легітимація його структур спиралася на марксистсько-ленінську філософію. Ці структури серед іншого вимагали від радянських громадян бути у певному сенсі філософами (тобто розуміння основ марксистсько-ленінської філософії, а також дій партії, що спиралася на цю філософію) [4, с. 40].

Основа цієї філософії, тобто т.зв. радянського діалектичного матеріалізму – це закон єдності і боротьби протилежностей. Слідування ж цьому закону означає мислення за допомогою парадоксів. Парадоксальне мислення має давню історію, його елементи можна простежити щонайменше від Платона і далі, до Гегеля і власне Маркса. Суттєві аспекти парадоксального мислення можна знайти також у християнському богослів'ї. Радянський діалектичний матеріалізм є дуже далеким від позитивістської філософії чи навіть позитивних наук. Гройс вважає, що він є набагато ближчим саме до християнської теології. Гасло «Буття визначає свідомість» апелює не до матерії, а до буття. Буття ж є насамперед супереч-

¹ Якщо строго, то таке визначення можна застосувати лише для гегелівського підходу. Філософія Гегеля, яка ототожнює матеріальну (об'єктивну) та ідеальну сторони буття, стверджуючи, що «природа є інобуттям духу», об'єднує у собі два попередніх – сократівський і платонівський – підходи. Розум-дух мислить за законами діалектичної логіки, продукти ж його мислення відразу реалізуються у природі. Мислення є динамічним процесом, являє собою розвиток певних ідей; і оскільки ці ідеї відразу ж проявляють себе у видимому матеріальному світі, то в цьому світі так само постійно йде еволюція. Тобто розвиток виступає як висхідна категорія і принцип гегелівської діалектики.

Марксистська ж філософія відкидає ідеальну сторону, залишаючи лише матеріальну, і таким чином від розвитку як загального принципу залишається лише розвиток як еволюція матеріальної дійсності. Діалектика ж у марксизмі стає просто вченням про загальні принципи розвитку [2].

² Китаю та країн Варшавського договору.

ністю усього суцього. Послідовна ж логічність сприймається в діалектичному матеріалізмі як щось однорічне, як ревізіонізм. Марксистське діалектичне мислення є прямо протилежним логічному буржуазному, тобто формально-логічному мисленню [4, с. 41-42].

Ревізіонізм як такий – це не просто слідування неправильній точці зору, а відмова визнавати одну та протилежну точки зору одночасно. Життя є внутрішньо суперечливим, діалектичне ж мислення намагається охопити його парадоксом. Діалектична логіка на протигагу формальній є тотальною, відкритою, такою, що визнає і одне, й інше – і тезу, й антитезу. Християнська теологія так само намагається мислити ціле, вона послідовно виключає усе те, що є недостатньо парадоксальним, тобто усе когерентне, несуперечливе й коректне з точки зору формальної логіки. Її мета – вищий, межовий парадокс (на кшталт догмату трійці). Тотальна логіка комунізму в цьому аспекті, вважає Гройс, є спадкоємицею тотальної логіки християнського богослів'я [4, с. 45-51].

Власне ціле мислити неможливо. Цього не дозволяє ані формальна, ані діалектична логіка. Це породжує парадокси, які формальна логіка виключає, а діалектична темпоралізує. Ця темпоралізація відкриває широкі можливості для виправдання свавілля влади. Діалектичне мислення, що не визнає жодних усталених норм і критеріїв, веде до цинізму та підтасовок. В діалектичному (і далі історичному) матеріалізмі основною парою протилежностей виступають базис і надбудова. Надбудова є прогресивною, якщо вона випереджає розвиток базису (виробничих сил), і регресивною, якщо вона відстає і намагається цей розвиток уповільнити. Саме взаємодія базису і надбудови є двигуном суспільно-історичного розвитку. Але тут виникає проблема медіуму. Медіумом стає мова. В цьому полягає суть сталінської концепції мови [4, с. 55-56]. Сама мова не є ані базисом, ані надбудовою, ані виробничою силою по-осібно. Але вона є усім цим одночасно. Комунізм сталінського взірця, стверджує Гройс, реалізує платонівську мрію про правління філософів, правління, яке здійснюється за посередництвом мови. Сталінська концепція мови, пише Гройс, вплинула серед іншого на долю генетики в СРСР [4, с. 59-62].

Власне мардаремно Вітгенштайн намагався прищепити народіві імунітет до філософії та небезпеки філософського панування. Мова може підкорити собі економіку тільки тоді, коли виступає в усій своїй тотальності. За умов тотального панування мови жодного ринку бути не може. Першим ринком, який з'явився в СРСР, твердить Гройс, був ринок дисидентських думок. З точки зору ж діалектичної логіки дисиденти були людьми обмеженими, оскільки не бачили ситуації в усій її цілісності та повноті [4, с. 64-67].

Стереотипний образ комунізму подає його як свого роду формально-логічну та раціонально-технічну організовану (псевдо)ідилію. Останнє – це стандартний образ утопії (або антиутопії) як такої від Платона до Мора, Кампанелли, Гаслі, Замятіна, Оруела. Тобто образ, в основі якого несуперечливий раціоналістичний логос науки, а зовсім не парадоксальний логос філософії (зокрема марксистської) [4, с. 72-73]. Парадоксальність діалектичного логосу, зокрема діалектичного матеріалізму, є теоретично неспростовним. Теоретично, але не практично. Практично все складніше. Для того щоб суперечності були справді неусувними і такими, що не підлягають жодній реконструкції (в практичному аспекті), потрібен нескінчений, гетерогенний політичний простір. Власне кожен об'єкт як такий є конструктором діалектичного процесу. Суть же будь-якого процесу – становлення. Це стосується в т.ч. процесу капіталістичного виробництва. Останнє проявляється в постійному вдосконаленні. Постійному лише теоретично, оскільки практично завжди в певний момент таке вдосконалення так само зупиняється внаслідок об'єктивних границь (фінансових обмежень) [4, с. 84-85].

Все вище сказане в цілому віддзеркалює рефлексії західних марксистів і не містить нічого принципово нового. Марксизм на Заході значною мірою втрачає свої позиції після розпаду СРСР. Згідно з Коїном Каратані основна проблема аналізу Маркса полягає в тому, що в ньому відсутній певний елемент. Цей елемент – нація. Каратані пропонує переосмислення Марксового бачення історичного процесу через тріаду капітал – держава – нація [9]. Або, якщо висловлюватись мовою Б. Гройса, то економіка – політика – і знову мова (мова нації). Власне Радянський Союз розпався внаслідок національних проблем.

Філософія науки займається передусім філософськими проблемами природничих наук. На Заході в цій сфері традиційно домінувала й домінує т.зв. позитивістська філософія, головними імперативами якої виступають логічна ясність і послідовність. Логічний закон тотожності, наприклад, вимагає, щоб поняття, гіпотеза чи теорія були чітко сформульовані і незмінні (тотожні самим собі) протягом усього аналізу. Діалектичні ж прийоми розглядаються як такі, що порушують цей закон, і, відповідно, відкидаються як неприйнятні для строгої наукової філософії. Західна марксистська *філософія науки* може бути

Розділ третій. Філософські проблеми науки і освіти

*матеріалістичною, але не діалектичною*¹. Діалектичні ж методи застосовувалися в основному в радянській філософії науки, у т.зв. діаматі. Радянський діалектичний матеріалізм чітко йшов по шляху, накресленому ще Ф. Енгельсом у його збірці «Діалектика природи», доповнюючи ідеї останньої новішими прикладами з природничих наук ХХ століття².

Діалектичні підходи радянської філософії науки не мали особливих шансів на визнання західними філософами. У західній філософії науки фактично протягом усього часу її існування домінує позитивізм³. Його домінування було дещо посунуте під час відомих філософських дискусій щодо теорії відносності та квантової фізики в першій половині ХХ століття, оскільки цілком очевидним було те, що філософський аспект даних теорій виходить далеко за межі позитивістських нормативів⁴.

Звичайно, що позитивізм не був єдиним напрямком у західній філософії науки. Однак, він безперечно був провідним і вплинув на решту течій філософії науки. Так на думку критичного реаліста К. Поппера суть діалектичного методу полягає в проходженні думкою так званої діалектичної тріади: теза – антитеза – синтеза. Відмінність же такого методу від запропонованого Поппером методу фальсифікації, полягає в тому, що він передбачає, що, по-перше, точка зору, яка фальсифікується, не відкидається повністю, що певні її елементи зберігаються; по-друге, остаточний результат являє собою суму певних протилежностей. Проблемою діалектичного методу є порушення закону несуперечливості, що, фактично, приводить до того, що за його допомогою можна обґрунтувати все, що завгодно [7, с. 160-167].

Свого часу Кант своїм аналізом антиномій чистого розуму продемонстрував неможливість встановлення істини за допомогою одного лише розуму, без звернення до емпіричних даних. Діалектика ж Гегеля з її законом єдності й боротьби протилежностей (аналог антиномічних положень) стає можливою лише завдяки тому, що виходить з принципу тотожності об'єктивного (вселенського) і суб'єктивного (особистого) розуму. Відкидання ж одного з аспектів розуму робить діалектику неправдоподібною [7, с. 172-179].

Філософські дискусії щодо теорії відносності та квантової фізики підняли багато філософських запитань, більшість з яких, однак, так і залишились без остаточних висновків. Дати відповідь на ці запитання спробували на-прикінці ХХ століття представники так званого трансдисциплінарного напрямку. «Хартія трансдисциплінарності», прийнята на Першому Всесвітньому конгресі з трансдисциплінарності у 1994 році, визначає трансдисциплінарність як підхід, який передбачає багаторівневий характер нашої реальності, де кожен рівень передбачає свою власну логіку та закони і де забороняється редукування реальності до одного якого-небудь рівня; підхід, який намагається виявити спільні аспекти цих рівнів, представлених різними науковими дисциплінами, а також те, що знаходиться за межами рівневого (дисциплінарного) поділу. Стаття 6-та резюмує визначення: «*Порівняно з міждисциплінарністю й мультидисциплінарністю, трансдисциплінарність є багатоаспектною й багатовимірною. Беручи до уваги різноманітні підходи до розуміння часу й історії, трансдисциплінарність не виключає транс-історичного горизонту...*» (цит. по [3, с. 20-21]).

Трансдисциплінарна філософія пропонує цілу низку підходів, серед яких, наприклад, т.зв. інтервальний підхід Ф.В. Лазарєва та М.М. Новосьолова, що у своєму онтологічному варіанті стверджує: «- будь-яке явище X є багатовимірним і включає в себе множини вимірів X_i ,
- кожен вимір X_i має інтервал I_i , тобто набір умов за яких X проявляє себе як X_i ,
- суть інтервального підходу полягає в пошуку координації між вимірами X_i та їх інтервалами I_i » [3, с. 65].

Цей же підхід у гносеологічному варіанті:

«- кожна істина відносна,
- кожна істина має свій інтервал,
- інтервальний підхід полягає в пошукові координації між ними» [3, с.66].

Тобто, наприклад, інтервалом класичної механіки будуть варіанти, коли швидкість багато менша за швидкість світла, інтервалом же теорії відносності – коли вона наближається до (є порівняною з) швидкістю світла.

¹ Див., наприклад, «Філософію фізики» канадійського філософа-комуніста Маріо Бунге, яка не вважаючи на політичні переконання автора є радше позитивістською, а не марксистською за своїм духом [3].

² Як, наприклад, тлумачення корпускулярно-хвильового дуалізму через закон єдності і боротьби протилежностей.

³ Включаючи постпозитивізм.

⁴ Зокрема того, що наука займається виключно питаннями того, що можна спостерігати в експерименті, й усе інше, те, що спостерігати неможливо, це метафізика й до науки не має жодного відношення, а також необхідності чітких і одночасних визначень понять і категорій.

Інший підхід – система аксіом трансдисциплінарної логіки Йозефа Бреннера, яка серед іншого пропонує наступне:

«- аксіома 2 (умовна суперечність). *A і не-A можуть існувати одночасно в тому смислі, що якщо A існує актуально, то не-A існує потенційно (як потенційна альтернатива);*

- аксіома 3 (включене, емерджентне третє). *Протилежність A і не-A породжує третій елемент T-стан, який існує на певному більш високому рівні реальності чи складності, рівні, на якому знімається суперечність між A і не-A» [9].*

Прикладом може служити корпускулярно-хвильовий дуалізм у його класичній копенгагенській інтерпретації, а саме, ідея, що корпускулярні та хвильові властивості (A і не-A) є доповняльними стосовно одні інших, виступаючи проявами взаємодії мікрооб'єкту (T-стан) з відповідними типами лабораторного обладнання.

Аналогії між трансдисциплінарним та діалектичним підходами більш ніж очевидні, особливо у випадку трансдисциплінарної логіки Бреннера. Власне остання є вираженням діалектичної логіки Гегеля засобами логіки сучасної. Можна стверджувати, що трансдисциплінарний підхід як такий являє собою поєднання діалектичних та позитивістських підходів. Від перших у ньому ідея багатовимірності та інтегральності, від других опора на партикулярне, на факти, а також намагання давати чіткі і послідовні визначення обговорюваного предмету. Філософія науки має своїм основним об'єктом природничі науки¹, предметом конкретні (партикулярні) твердження природничих наук. Діалектика ж намагається підходити з іншого боку, від загального. «Вчені – добросовісні представники фактів. Хто говорить, коли вони говорять? Поза сумнівом, самі факти, а також їх уповноважений представник. Хто ж тоді говорить – природа чи люди? Ще одне нерозв'язне запитання, над яким новочасна філософія науки б'ється вже на протязі трьох століть. І однак вчені стверджують, що говорять не вони, але факти говорять самі за себе» - пише Бруно Латур [8, с. 93]. Предмет природничих наук є сталим та ... відносно незмінним. Діалектика ж передбачає постійні зміни. Власне в цьому, видається, полягає несумісність діалектичного та позитивістського підходів.

«Велич діалектики, - пише Б. Латур, - походить із її спроби в останній раз пройти повне коло до новочасності, охоплюючи всі божественні, соціальні і природні сутності...» [8, с. 122]. Однак, її помилка, вважає Бруно Латур, у тому, що вона, правильно визначивши протиріччя між суб'єктом і об'єктом, проминуло протиріччя між новочасними принципами у цілому і широким розповсюдженням квазі-об'єктів у XIX і XX століттях [8, с. 122].

В XX столітті відбулася ціла низка проривів не лише в природничих, але також і гуманітарних науках. Зокрема антропологія та культурологія демонструють культурно-антропологічну зумовленість способів репрезентації об'єктивних фактів у різних культурах. Проблема досліджень сучасності, пише Бруно Латур, полягає в тому, що їх розділяють на три області, в кожній з яких свої власні категорії та підходи. Тобто, замість цілісного аналізу ми маємо дослідження про природу, політику та дискурс. В першому випадку йдеться про науку і техніку (і гуманітарії можуть ігнорувати такі дослідження як маргінальні чи, в кращому випадку, інструментальні та калькуляційні). В другому випадку все зводиться до гри владних інтересів, і в третьому про мову тексти, смисли [8, с. 62-63]. Так влаштоване сучасне інтелектуальне життя: епістемологія, соціологія, науки про тексти можуть розраховувати на місце під сонцем лише за умови взаємного відчуження одні від одних. Однак, очевидним є взаємопов'язаність відповідних сфер між собою. Сучасні форми інтелектуального життя можливі доти, доки епістемологія, соціологія та деконструктивізм зберігають належну відстань щодо один одного і підтримують себе шляхом критики слабостей один одного. Тобто ми маємо три системи мереж – реальні (природа), розгорнуті (дискурс), колективні (суспільство). В антропології ж усе відбувається навпаки – сучасні етнографи репрезентують цілісний нарратив, що зв'язує до купи небо, форми житла, обряди ініціації, форми правління тощо. В першому випадку ми маємо особливості новочасного мислення, в другому – доновочасного [8, с. 64-66].

Трансдисциплінарний підхід же намагається подолати діалектику зазначеної тріади.

Література:

1. Альбін. Учебник платоновской философии//Платон. Диалоги. М., изд-во «Мысль», 1986. – 608 с.
2. Білецький І.П. Онтологічні та епістемологічні аспекти діалектики// Вісник ХНУ, 2003, № 587, с.10-13.
3. Бунге Марио. Філософія фізики//Філософія фізики. М., «Прогресс», 1975. – 342 с.

¹ Які називалися позитивними в XIX столітті. Позитивізм виникає як філософія позитивних (природничих) наук.

Розділ третій. Філософські проблеми науки і освіти

4. Гройс Борис. Коммунистический постскрипtum //Коммунистический постскрипtum. М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2014. – 112 с.
5. Киященко Лариса, Моисеев Вячеслав. Философия трансдисциплинарности.// Философия трансдисциплинарности – М., ИФ РАН, 2009. – 208 с.
6. Латур Бруно. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии. С.-Петербург, «Борей-Принт», 2006. – 238 с.
7. Поппер Карл Р. Что такое диалектика? //Онтология. Составитель Василий Кузнецов. М., Академический Проект, 2012. – 368 с.
8. Brenner Joseph. The Transdisciplinary Logic of Transdisciplinarity// The Transdisciplinary Logic of Transdisciplinarity //Metanexus Institute, september 2011. – info@metanexus.net.
9. Karatani Kojin. The structure of World history : from modes of production to modes of exchange// The structure of World history : from modes of production to modes of exchange (translated by Michael K. Bourdaghs). Printed in the United States of America, Duke University Press, 2014. - 372 p.